

COMMISSIE KOLONIALE COLLECTIES

ADVIES

Objecten	Beeld van Brahma uit tempelcomplex van Singasari RV-1403- 1582
Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
Beheerder	Wereldmuseum Leiden (Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen)
Teruggaveverzoek van	Republiek Indonesië vertegenwoordigd door <i>Tim Repatriasi Koleksi Asal Indonesia di Belanda</i> ¹
Datum teruggaveverzoek	20 september 2023
Adviesnr.	ID-2023-8
Datum advies	28 juni 2024
De Commissie Koloniale Collecties ² bestaande uit	mr. L.Y. Gonçalves-Ho Kang You (voorzitter), prof. dr. L.N.K. van Broekhoven, prof. dr. R. Raben, dr. A.F. Schrikker (leden)
Secretarissen	mr. drs. J.M. Mooren, mr. M. Park

1. Het verzoek

Op 20 september 2023 heeft de Republiek Indonesië een verzoek ingediend bij de Staatssecretaris voor Cultuur en Media om teruggave van het beeld 'Brahma, RV-1403-1582, Collection NMVW'.

2. Het object

Het beeld van de hindoeïstische god Brahma is afkomstig uit het hindoe-boeddhistische tempelcomplex van Singasari nabij Malang op Oost-Java, daterend uit de late 13^e eeuw. Het beeld van Brahma was mogelijk het belangrijkste beeld op dit tempelcomplex. Het beeld bevindt zich tegenwoordig in de Rijkscollectie beheerd door het Wereldmuseum Leiden. Daar is het geregistreerd onder inventarisnummer RV-1403-1582.

---

¹ *Tim Repatriasi Koleksi Asal Indonesia di Belanda* bestaat uit Nadiem Anwar Makarim BA, M.B.A., Retno Marsudi, S.H., LL.M. (directeuren), Dr. Hilmar Farid (verantwoordelijke), I Gusti Agung Wesaka Puja (voorzitter), Bonnie Triyana BA (secretaris), Prof. Dr. Oman Faturrahman, Dr. Sri Margana, Dr. Junus Satrio Atmodjo, Dr. Ninie Susanti Tedjowasono, Dr. Gabriel Roosmargo Lono Lastoro Simatupang, Dr. Irmawati Marwoto, Dr. Bondan Kanumoyoso (leden), Dr. Sadiyah Boonstra (extern adviseur)

² De *Adviescommissie teruggave cultuurgoederen uit koloniale context* (kortweg: Commissie Koloniale Collecties) werd op 6 september 2022 ingesteld door de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

3. Het beleidskader

De beoordeling in dit advies vindt plaats binnen de kaders van de *Beleidsvisie collecties uit een koloniale context* van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.³ De beleidsvisie is gebaseerd op het rapport *Koloniale collecties en erkenning van onrecht* van de Raad voor Cultuur.⁴ Een verzoek om teruggave van een cultuurogoed kan worden ingediend door een Staat waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende.

In de Beleidsvisie zijn de kaders van de beoordeling samengevat als volgt omschreven:

De Commissie stelt eerst vast of het herkomstonderzoek toereikend is.

Vervolgens stelt de Commissie vast of er sprake is van onvrijwillig bezitsverlies. Daartoe wordt beoordeeld of met een redelijke mate van zekerheid kan worden vastgesteld dat het verzochte cultuurogoed onvrijwillig is verloren in een land waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende. Als wordt vastgesteld dat dat het geval is, zal worden geadviseerd tot een onvoorwaardelijke teruggave van het cultuurogoed.

Indien uit de herkomstgeschiedenis niet kan worden vastgesteld of sprake is van onvrijwillig bezitsverlies, en voor zover deze cultuurogoederen voor het land van herkomst een bijzonder cultureel, historisch of religieus belang vertegenwoordigen, maakt de Commissie een belangenafweging. Het belang van teruggave voor het herkomstland dient dan naar redelijkheid en billijkheid te worden afgewogen tegen andere relevante belangen.

Relevante belangen kunnen zijn het culturele belang van het cultuurogoed voor het herkomstland, de betrokken gemeenschappen in de herkomstlanden en in Nederland, de betekenis voor de collectie Nederland, de toekomstige bewaaromstandigheden en de publieke toegankelijkheid. Objecten kunnen veelzeggend zijn voor nationale en regionale tradities en de identiteit van een land, volk, gemeenschap of individu. Het belang van een cultuurogoed zal vaak voor Nederland anders zijn dan voor het land van herkomst. Ook voor Nederlanders met wortels in de herkomstlanden kunnen koloniale cultuurogoederen in Nederlandse musea van speciale betekenis zijn.

Indien het teruggevraagde object afkomstig is uit een voormalige kolonie van een andere mogendheid maakt de Commissie eveneens een afweging. Het belang van teruggave voor het herkomstland dient naar redelijkheid en billijkheid te worden afgewogen tegen andere relevante belangen. Wel zal herstel van onrecht in de beoordeling het uitgangspunt moeten zijn. In dit geval is het onrecht niet door Nederland veroorzaakt, maar is Nederland als huidige eigenaar van de objecten wel als enige in de positie om dit onrecht te herstellen.

Indien de Commissie adviseert tot teruggave aan de verzoekende staat, dient ingevolge de Erfgoedwet en de *Beleidsvisie collecties uit een koloniale context* van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap rekening gehouden te worden met de vervreemdingsprocedure voor publieke collecties en wordt het advies van de Commissie tevens beschouwd als een advies over de onmisbaarheid en onvervangbaarheid van het object in de zin van artikel 4.18 van de Erfgoedwet.

---

³ Beleidsvisie 29 januari 2021,

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/01/29/rapportbeleidsvisie-collecties-uit-een-koloniale-context>

⁴ Rapport 7 oktober 2020,

<https://www.raadvoorcultuur.nl/documenten/adviezen/2020/10/07/advieskoloniale-collecties-en-erkenning-van-onrecht>

4. De procedure

Op 20 september 2023 heeft de Republiek Indonesië een verzoek ingediend bij de Staatssecretaris voor Cultuur en Media om teruggave van het beeld Brahma. De Staatssecretaris heeft de Commissie Koloniale Collecties (hierna: de Commissie) op 7 november 2023 verzocht te adviseren over het teruggaveverzoek.

De beheerder van het object, het Wereldmuseum Leiden, heeft onderzoek gedaan naar de herkomstgeschiedenis en heeft daarvan op 27 februari 2024 rapport uitgebracht. De Commissie heeft het herkomstrapport besproken in haar vergadering van 26 april 2024. De Commissie had geen aanvullende vragen.

Het herkomstonderzoek is op 18 april 2024 in Engelse vertaling gedeeld met het *Tim Repatriasi Koleksi Asal Indonesia di Belanda* (hierna: de Indonesische Repatriatiecommissie). De Commissie heeft gevraagd of er nadere vragen bestonden over het herkomstrapport. Op 20 juni 2024 liet de Indonesische Repatriatiecommissie weten dat dat niet het geval was.

Op 31 mei 2024 en 28 juni 2024 heeft de Commissie het teruggaveverzoek besproken en besloten te adviseren zoals hieronder weergegeven.

5. Het herkomstonderzoek

Het herkomstonderzoek is verricht door dhr. T. Quist MA, werkzaam als herkomstonderzoeker bij het Wereldmuseum Leiden. Het rapport van het onderzoek is als bijlage bij dit advies gevoegd (*bijlage 1*).

Het herkomstrapport is integraal onderdeel van dit advies.

Voor het herkomstonderzoek naar de objecten is gebruik gemaakt van museuminventarissen, archieven van de koloniale overheid, wetenschappelijke publicaties en egodocumenten. In het rapport staan de volgende bevindingen.

Het herkomstrapport sluit aan bij herkomstonderzoek dat is gedaan naar eerder door de Republiek Indonesië verzochte beelden die eveneens afkomstig zijn uit het tempelcomplex van Singasari te weten de beelden Durga, Mahakala, Nandishvara en Ganesha. Op 12 mei 2023 adviseerde de Commissie de Staatssecretaris tot onvoorwaardelijke teruggave van deze vier beelden aan de Republiek Indonesië.

Het beeld van god Brahma is afkomstig van het hindoe-boeddhistische tempelcomplex van Singasari (Oost-Java). Het tempelcomplex dateert uit de late 13de eeuw en wordt beschouwd als heiligdom gewijd aan Kertanegara, de laatste heerser van het koninkrijk van Singasari. Tegenwoordig resteert van de oorspronkelijke bebouwing alleen Candi Singasari, in Nederlandse bronnen aangeduid als 'Torentempel'. Mogelijk was het beeld van Brahma het belangrijkste beeld van een aan deze god gewijde tempel op het complex. Het herkomstverslag verwijst naar de publicatie *History of Java* uit 1817 waarin Thomas Stamford Raffles (1781-1831) het beeld beschrijft: "*Near the bull, and placed against a tree, is a magnificent Brahma. The four heads are perfect, except that there is a mutilation about the nose. The figure is highly ornamented, and more richly dressed than is usual.*"⁵

In het verslag van Raffles staat een illustratie opgenomen die grote gelijkenissen met het verzochte beeld vertoont. Volgens Raffles bevond het beeld zich in de buurt van een ander beeld afkomstig van de tempel dat tegen een boom geplaatst was. Het herkomstrapport wijst op de mogelijkheid dat de

---

⁵ Bijlage 1, p. 3

beelden hier door omwonenden geplaatst waren om te voorkomen dat ze door verzamelaars weggehaald zouden worden.

Volgens het verslag had koloniaal bestuursambtenaar Nicolaus Engelhard (1761-1831) in 1802 zes andere beelden uit het tempelcomplex van Singasari laten verwijderen en in de tuin van zijn residentie in Semarang plaatsen. Een Brits verslag uit 1814 meldt dat omwonenden na deze verwijderingen door Engelhard beelden van het tempelcomplex in het bos of rond het complex verborgen, om te voorkomen dat ze door verzamelaars meegenomen zouden worden. In tegenstelling tot wat door Engelhard beweerd werd, waren de beelden nog wel degelijk van betekenis voor de Javaanse bevolking, zo stelt het herkomstrapport.⁶

Het herkomstonderzoek heeft niet exact kunnen vaststellen op welk moment het beeld van Brahma van het tempelcomplex is weggehaald. Er bestaat geen twijfel over dat het beeld van de Singasari tempel afkomstig is. Het herkomstverslag meldt dat diverse koloniale en meer recente studies dat bevestigen. Ook is bekend dat Caspar Georg Carl Reinwardt (1773- 1854), directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen bij het koloniale bestuur in Batavia, een belangrijke rol speelde bij de verscheping van het beeld naar Nederland. Hij bezocht het tempelcomplex in januari 1822 en nam een korte beschrijving ervan op in *Reis naar het oostelijke gedeelte van den Indischen archipel, in het jaar 1821 door C.G.C. Reinwardt*.⁷ Volgens het herkomstrapport is aannemelijk dat het beeld door Reinwardt op het tempelcomplex werd aangetroffen en naar Batavia overgebracht. Op zijn terugreis naar Nederland in juni 1822 nam Reinwardt verschillende objecten mee uit Batavia. Ook het beeld Brahma werd ingescheept. Terug in Nederland stelde Reinwardt voor het beeld in het archeologisch kabinet van de Leidse Universiteit, het latere Rijksmuseum van Oudheden, op te nemen. In 1904 werd het beeld van het Rijksmuseum van Oudheden naar het Rijks Ethnografisch Museum, voorloper van het Wereldmuseum Leiden, overgebracht.⁸

6. Inhoudelijke beoordeling van het teruggaveverzoek

De Commissie stelt vast dat verzoek om teruggave is ingediend door een staat waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende. Derhalve is de *Beleidsvisie collecties uit een koloniale context* van toepassing.

Op 12 mei 2023 adviseerde de Commissie de Staatssecretaris tot onvoorwaardelijke teruggave van vier beelden die eveneens afkomstig zijn uit het tempelcomplex van Singasari aan de Republiek Indonesië.⁹

De Commissie is van oordeel dat het herkomstonderzoek deugdelijk is uitgevoerd en voldoende basis biedt om te kunnen adviseren. Er is grondig bronnenonderzoek gedaan en de bestaande kennis is kritisch geëvalueerd. Het rapport geeft voldoende informatie over de oorsprong van het beeld Brahma, de verwijdering en de overkomst naar Nederland.

De Commissie heeft zich vervolgens afgevraagd of hier sprake is van onvrijwillig bezitsverlies als bedoeld in het beleidskader. Daartoe overweegt zij als volgt.

Onbekend is wie, of welke instelling, de rechtmatige eigenaar was van het tempelcomplex van Singasari. Ook is niet achterhaald op welk moment het beeld is verwijderd.

---

⁶ Bijlage 1, p. 4

⁷ Bijlage 1, p. 5

⁸ Bijlage 1, p. 6

⁹ [Indonesië | Advies | Commissie Koloniale Collecties](#)

Uit het herkomstonderzoek is gebleken dat het beeld afkomstig was van het tempelcomplex in Singasari dat publiek toegankelijk was. Daaruit leidt de Commissie af dat deze beelden geen objecten waren die aan niemand toebehoorden, bijvoorbeeld door achtergelaten te zijn (zogenoeten 'res nullius'), maar aan enige entiteit toebehoorden die dit tempelcomplex met deze beelden heeft aangelegd of, mocht die entiteit niet meer bestaan, dat het tempelcomplex in ieder geval publiek eigendom was.

Voorts is op grond van het herkomstonderzoek aannemelijk dat Reinwardt niet de eigenaar was en geen toestemming voor de verwijdering heeft verkregen. Het herkomstrapport verwijst bovendien naar een Brits verslag uit 1814 dat vermeldt dat omwonenden van het tempelcomplex, in reactie op het wegvoeren van beelden door Engelhard een aantal jaar eerder, verschillende beelden in het bos op of rond het complex probeerden te verbergen. Hieruit blijkt dat de lokale bevolking zich verzette tegen het verwijderen van de beelden. Volgens Raffles bevond het verzochte beeld zich in de buurt van een beeld van Nandi, dat tegen een boom stond opgesteld. Dit zou volgens het herkomstrapport een poging van de bewoners van de omgeving kunnen zijn geweest om te voorkomen dat het beeld door verzamelaars weggehaald zou worden.

De Commissie is op vorenstaande gronden, vervat in het herkomstrapport, van oordeel dat met een redelijke mate van zekerheid is aangetoond dat het verzochte cultuurobject onvrijwillig is verloren in een land waar Nederland langere tijd koloniaal gezag uitoefende. Op grond van het voorgaande adviseert de Commissie tot onvoorwaardelijke teruggave van het beeld Brahma vanwege het onvrijwillige bezitsverlies.

De Commissie is gevraagd te adviseren over de toepassing van artikel 4.18 van de Erfgoedwet indien het advies inhoudt dat het gevraagde object moet worden teruggegeven. Naar het oordeel van de commissie prevaleert in dit geval het herstel van het onrecht uit het verleden en komt toepassing van artikel 4.18 Erfgoedwet daarom niet aan de orde.

7. Het advies

De Commissie heeft het teruggaveverzoek beoordeeld en adviseert de Minister tot onvoorwaardelijke teruggave van het beeld Brahma uit het tempelcomplex van Singasari, RV-1403- 1582 aan de Republiek Indonesië.

Dit advies is vastgesteld door de Commissie Koloniale Collecties op 28 juni 2024.

De voorzitter

De secretarissen

Mr. Lilian Gonçalves-Ho Kang You

Mr. drs. Jona Mooren en Mr. Meehea Park

Bijlage

1. Onderzoeksverslag betr. Beeld van Brahma uit tempelcomplex van Singasari (T. Quist MA, 27 februari 2024)

Onderzoeksverslag

Betreft: Beeld van Brahma uit tempelcomplex van Singasari
Datum: 27 februari 2024
Auteur: Tom Quist

 <p>Foto: Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen</p>	Beheerder	Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen
	Huidige eigenaar	Nederlandse Staat
	Naam en objectnummer	Brahma , RV-1403-1582
	Materiaal/techniek	Andesiet
	Afmetingen	Hoogte: 212 cm Breedte: 87 cm Diepte: 58 cm

Samenvatting onderzoeksresultaten

Het beeld van Brahma werd waarschijnlijk in 1822 in opdracht van koloniaal bestuurder Caspar Georg Carl Reinwardt verwijderd van het Hindoe-Boeddhistische tempelcomplex van Singasari, Oost-Java. In datzelfde jaar nam Reinwardt het beeld mee op zijn terugreis naar Nederland, waar het in 1823 werd opgenomen in de collectie van het Museum van Oudheden in Leiden. In 1904 ging het beeld over naar het Rijks Ethnographisch Museum, het huidige Wereldmuseum Leiden.

Reconstructie herkomst

≤ 1822

Tempelcomplex van Singasari

C.J.C. Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden* (Amsterdam 1826) blz. 31; W.H. de Vriese, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel, in het jaar 1821 door C.G.C. Reinwardt* (Amsterdam 1858) blz. 628-630.

1823-1904

Museum van Oudheden na 1860s genaamd Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

NL-HaNA, 2.04.01, inv.nr. 4149, Besluit minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 13-03-1823, nr. 439; NL-LdnRMV, A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, 1822-1823, 'Javaansche beelden'.

1904-heden

Wereldmuseum Leiden

NL-LdnRMV, Seriedossier RV-1403, 'Proces-Verbaal van Voorwerpen enz. overgenomen uit het Rijks Museum van Oudheden te Leiden', 28-07-1904.

Introductie

Dit beeld van de Hindoeïstische god Brahma is afkomstig van het Hindoe-Boeddhistische tempelcomplex van Singasari, Oost-Java. Het nabij de stad Malang gelegen complex dateert uit de late 13de eeuw (gregoriaanse kalender) en wordt beschouwd als heiligdom gewijd aan Kertanegara, de laatste heerser van het koninkrijk van Singhasari van 1268 tot aan zijn dood in 1292. Van de oorspronkelijke bebouwing resteert alleen Candi Singasari, in Nederlandse koloniale en postkoloniale bronnen aangeduid als de 'Torentempel'.¹ Het beeld van Brahma fungeerde mogelijk als het belangrijkste beeld van een aan deze god gewijde tempel op het complex.²

Nadat koloniaal bestuursambtenaar Nicolaus Engelhard (1761-1831)³ in 1802 Candi Singasari bezocht, liet hij zes beelden (van hindoeïstische godheden) uit de tempel en van het complex verwijderen en in de tuin van zijn residentie in Semarang plaatsen.⁴ Het beeld van Brahma werd toen niet meegenomen. Diverse koloniale en postkoloniale studies beschrijven het beeld als onderdeel van het Singasari complex⁵, maar een reconstructie van de herkomstgeschiedenis op basis van archiefonderzoek ontbreekt tot dusver.

Het hiernavolgende verslag is het resultaat van herkomstonderzoek dat in twee fases heeft plaatsgevonden. In september-oktober 2022 is onderzoek verricht in verband met een verzoek van Indonesië voor de teruggave van vier van in totaal zeven beelden uit het tempelcomplex Singasari die zich tot de restitutie van juli 2023 in de collectie van Wereldmuseum Leiden bevonden.⁶ Het beeld van Brahma maakte geen deel uit van het betreffende teruggaveverzoek, maar is toen wel onderzocht. De verzamelde gegevens konden worden gebruikt bij de voortzetting en afronding van het onderzoek naar aanleiding van het tweede teruggaveverzoek van Indonesië, dat in september 2023 volgde.⁷

Herkomstverslag

De eerste vermelding van het beeld van Brahma in koloniale bronnen, voor zover bekend, is afkomstig van Thomas Stamford Raffles (1781-1826), in het door hem gepubliceerde 'History of Java', (1817). Raffles stond als luitenant-gouverneur van Java aan het hoofd van het Britse koloniale

---

¹ Nandana Chutiwongs, 'Candi Singasari – A Recent Study' in Elisabeth A. Bacus, Ian C. Glover & Peter D. Sharrock (eds.), *Interpreting Southeast Asia's past. Monument, image and text* (Singapore 2008) 100-121, aldaar 100-104. Candi Singasari wordt zowel gebruikt om de 'Torentempel' aan te duiden als het gehele tempelcomplex. Om onderscheid te kunnen maken tussen tempel en complex wordt in dit verslag met Candi Singasari bedoeld op de tempel.

² Chutiwongs, 'Candi Singasari', 116-117; John Sijmonsbergen en Fanny Wonu Veys (eds.), *Masterpieces of Rijksmuseum Volkenkunde* (Amsterdam 2013) 97.

³ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/21378759>, geraadpleegd 14-02-2024.

⁴ Nationaal Archief (NL-HaNA), archieftoegang 2.21.004.19, inventarisnummer 196, Kopie dagregister van de landreis van gouverneur Nicolaus Engelhard naar de Oosthoek, 1802 september 15 - 1802 november, 12-10-1802; archieftoegang 2.21.0004.21, inv.nr. 165, Minuut-bericht van Engelhard aan de luitenant-kolonel Mackenzie over Prambanan en andere onderwerpen van archeologische aard, 1811/1812, 'Antwoord op Vraag 1'; C.J.C. Reuvs, *Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden* (Amsterdam 1826) 25.

⁵ Reuvs, *Verhandeling over drie groote steenen beelden*, 31; J.L.A. Brandes, H.L. Leydie Melville, J. Knebel en G.P. Rouffaer, *Beschrijving van Tjandi Singasari en de wolkentooneelen van Panataran* ('s-Gravenhage 1909) 42, 96; Jessy Blom, *The Antiquities of Singasari* (Leiden 1939) 89-90; Chutiwongs, 'Candi Singasari', 116-117; Sijmonsbergen en Veys, *Masterpieces of Rijksmuseum Volkenkunde*, 96-97.

⁶ Brief ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) aan Nationaal Museum van Wereldculturen (NMVW), I2022 081/110, 17-11-2022.

⁷ Brief ministerie van OCW aan NMVW, I2023 051/110, 07-11-2023.

bestuur dat in 1811 een einde had gemaakt aan de Hollands-Zeeuwse koloniale aanwezigheid in de Indonesische archipel en in 1816 plaats maakte voor een nationaal koloniaal bestuur als onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden.⁸ In 1815 bezocht Raffles Singasari, waarna hij in 1817 in zijn boek *The History of Java* de volgende passage aan het beeld wijdde:

'Near the bull, and placed against a tree, is a magnificent Brahma. The four heads are perfect, except that there is a mutilation about the nose. The figure is highly ornamented, and more richly dressed than is usual'.⁹

De beschrijving van Raffles gaat vergezeld van een illustratie die gelijkenis vertoont met de uiterlijke kenmerken van het beeld van Brahma in de collectie van Wereldmuseum Leiden.

Links: Raffles, *The History of Java*. Volume II, 42, plate no. 1. Rechts: Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, objectnummer RV-1403-1582.

⁸ <https://www.britannica.com/place/Indonesia/The-French-and-the-British-in-Java-1806-15>; <https://www.britannica.com/biography/Stamford-Raffles>, beiden geraadpleegd 14-02-2024.

⁹ Raffles, *The History of Java*. Volume II, 42.

Op de tekening zijn drie van de vier hoofden met opgebonden haarstrengen en baarden duidelijk zichtbaar. De beschadigde neuzen waar Raffles aan refereert lijken hier ongeschonden, terwijl de snorren juist ontbreken. Wel afgebeeld zijn verschillende attributen van de god. Linksonder is zijn rijdier, een gans, te zien met daarboven een waterkruik en lotusplant. Aan de andere zijde valt eveneens een waterkruik en lotusplant te ontwaren, samen met een vliegenmepper aan een van de opgeheven armen. De handen aan de voorzijde rusten in meditatiehouding en dragen een lotusknop.¹⁰ Het achterstuk van het beeld is op de tekening hoger dan in werkelijkheid, waardoor van een vierde hoofd geen sprake zou kunnen zijn. Om die reden concludeerde Caspar Jacob Christiaan Reuvens (1793-1835)¹¹, hoogleraar in de archeologie aan de universiteit van Leiden en beheerder van het daartoe behorende archeologisch kabinet, het huidige Rijksmuseum van Oudheden, in 1826 al dat 'de tekening in groote haast, of uit het geheugen gemaakt ware'.¹²

Volgens Raffles bevond het beeld van Brahma zich in de buurt van een beeld van de stier Nandi, het rijdier van de god Shiva.¹³ Dat deze Nandi in de vroege 20ste eeuw tegen een boom stond opgesteld deed bij de auteurs van een monografie over het tempelcomplex, in 1909 verschenen naar aanleiding van archeologisch onderzoek dat in opdracht van het Nederlandse koloniale bestuur was verricht, het vermoeden rijzen dat Engelhard ook dit exemplaar naar Semarang had willen vervoeren. Toen bleek dat het niet kon worden meegenomen zou het beeld tegen een boom zijn achtergelaten.¹⁴ Een tweede mogelijkheid is dat het beeld er door bewoners uit de omgeving van Singasari was neergezet om te voorkomen dat het ten prooi zou vallen aan Europese verzamelaars. Een Brits verslag uit 1814 maakt expliciet melding van omwonenden die verschillende beelden in het bos op of rond het tempelcomplex probeerden te verbergen, zodat deze niet in handen van verzamelaars zouden vallen. Volgens het verslag waren deze pogingen een directe reactie op het wegvoeren van de zes beelden door Engelhard.¹⁵ De acties laten zien dat de Hindoe-Boeddhistische beelden ook na de verspreiding van de islam nog van betekenis waren voor de Javaanse bevolking.¹⁶ Engelhard beweerde het tegenovergestelde toen hij in 1811/1812 een lijst met vragen van de Britse luitenant-kolonel en verzamelaar Colin Mackenzie (1754-1821)¹⁷ over tempelcomplexen op Java beantwoordde.¹⁸ Door het belang van deze en andere beelden voor de Javaanse bevolking te

---

¹⁰ Sijmonsbergen en Veys, *Masterpieces of Rijksmuseum Volkenkunde*, 97; Chutiwongs, 'Candi Singasari', 116-117.

¹¹ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/00690532>, geraadpleegd 14-02-2024.

¹² Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden*, 31 (noot a, loopt door op 32); <https://www.rmo.nl/museumkennis/geschiedenis-en-collectie/rijksmuseum-van-oudheden>, geraadpleegd 22-02-2024.

¹³ Raffles, *The History of Java. Volume II*, 42; <https://www.britannica.com/topic/Nandi-Hindu-mythology>, geraadpleegd 14-02-2024. Het gaat hier om een ander beeld van Nandi dan het exemplaar dat Engelhard in 1802 aantrof. Dat beeld stond reeds opgesteld in de tuin van Engelhards residentie te Semarang toen Raffles een bezoek bracht aan het tempelcomplex. Zie: Brandes e.a., *Beschrijving van Tjandi Singasari*, 27, 54.

¹⁴ Brandes e.a., *Beschrijving van Tjandi Singasari*, 96.

¹⁵ Sarah Tiffin, 'Raffles and the Barometer of Civilisation. Images and Descriptions of Ruined Candis in The History of Java', *Journal of the Royal Asiatic Society Series 3* 18 (3) (2008) 341-360, aldaar 357. Het betreffende verslag bevindt zich in de British Library en was ten tijde van het herkomstonderzoek enkel fysiek raadpleegbaar. In juli 2023 is een verzoek tot digitalisering ingediend bij de Digitisation Services van de British Library. Hierop werd tot dusver geen reactie ontvangen.

¹⁶ Tiffin, 'Raffles and the Barometer of Civilisation', 357-359.

¹⁷ <https://www.wikidata.org/wiki/Q2668210>; https://en.wikipedia.org/wiki/Colin_Mackenzie, beiden geraadpleegd 15-02-2024.

¹⁸ NL-HaNA, 2.21.0004.21, inv.nr. 165, 'Antwoord op Vraag 1'. Een transcriptie van deze bron is opgenomen in: N.J. Krom, 'Engelhard over de Javaansche oudheden', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 76 (1) (1920) 435-448, aldaar 439-443.

ontkennen trachtte hij met terugwerkende kracht zijn eigen verzamelactiviteiten te legitimeren. Archeoloog Nicolaas Johannes Krom (1883-1945)¹⁹ vatte de ware intenties van Engelhard in 1920 treffend samen in een artikel over de vragenlijst van Mackenzie en de antwoorden van Engelhard: 'hij was een liefhebber van zulke beelden, had er een verzameling van aangelegd en maakte natuurlijk gaarne gebruik van de gunstige gelegenheid om die verzameling met eenige mooie exemplaren aan te vullen'.²⁰

Wanneer het beeld van Brahma is weggehaald van het tempelcomplex valt niet met zekerheid vast te stellen. Wel is duidelijk dat Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854)²¹ een leidende rol had bij het verscheppen van het beeld naar Nederland. Reinwardt was van 1816 tot 1822 directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen bij het koloniale bestuur in Batavia en hield zich in die hoedanigheid bezig met het verzamelen en naar Nederland vervoeren van natuurhistorische objecten.²² Dat hij zijn opdracht ruimer opvatte bleek al in 1817, toen hij de zes beelden die Engelhard in Semarang had opgesteld naar Batavia liet overkomen met het schip *Amsterdam*. Nadat de beelden door tussenkomst van gouverneur-generaal Godert Alexander Gerard Philip van der Capellen (1778-1848)²³ in Batavia aan wal waren gebracht, werden drie exemplaren op een ander schip naar Nederland verzonden. Daarmee ontsnapten alle beelden aan schipbreuk, want de *Amsterdam* verging in 1817 op weg naar Nederland voor de kust van Zuid-Afrika.²⁴

In januari 1822 bezocht Reinwardt het tempelcomplex op weg naar Batavia, na een reis door de Molukken en Sulawesi.²⁵ Zijn aantekeningen van deze reis, die later in gedrukte vorm werden uitgegeven²⁶, bevatten een korte beschrijving van Singasari.²⁷ Diverse beelden passeren de revue, maar het exemplaar van Brahma komt niet ter sprake. Wel wordt melding gemaakt van een verzameling beelden voor het huis van de assistent-resident van Malang, D. Monnereau (†1825).²⁸ Mogelijk bevond het beeld van Brahma zich daar in 1822 en was het dus al eerder van het tempelcomplex verwijderd. Monnereau zou het beeld in dat geval aan Reinwardt hebben afgestaan, zoals hij ook had gedaan met een ander beeld uit zijn verzameling.²⁹ Een dergelijke toeschrijving

---

¹⁹ <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/krom>, geraadpleegd 27-02-2024.

²⁰ Krom, 'Engelhard over de Javaansche oudheden', 446.

²¹ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/40457008>, geraadpleegd 15-02-2024.

²² W.H. de Vriese, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel, in het jaar 1821 door C.G.C. Reinwardt* (Amsterdam 1858) 32-36; Teunis Willem van Heiningen, *The correspondence of Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854)* (Den Haag 2011) 16-18, 22.

²³ <http://www.biografischportaal.nl/persoon/42833600>, geraadpleegd 27-02-2024.

²⁴ Noord-Hollands Archief (NL-HlmNHA), archieftoegang 529, inv.nr. 22, Brieven van C.G.C. Reinwardt aan Martinus van Marum, 10-10-1818 en 10-01-1819, <https://hdl.handle.net/21.12102/4C3E205BF3664B6887195EB87678433B> (scannummers 204 en 235), geraadpleegd 27-02-2024; Koninklijke Bibliotheek (KB), Delpher, *Bataviasche Courant*, 16-05-1818, blz. 2, rubriek 'Indië', <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011209850:mpeg21:p002>, geraadpleegd 27-02-2024.

²⁵ De Vriese, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel*, 626-630.

²⁶ Zie voetnoten 21, 23 en 25.

²⁷ De Vriese, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel*, 628-630.

²⁸ NL-HaNA, archieftoegang 2.10.01, inv.nr. 3092, Stamboek van Oost-Indische ambtenaren, 1819, deel B, folionummer 393, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.10.01/invnr/3092/file/NL-HaNA_2.10.01_3092_0212, geraadpleegd 19-02-2024.

²⁹ Namelijk het beeld van de godin Prajnaparamita dat in 1823 in het Rijksmuseum van Oudheden terecht kwam, in 1904 overging naar het Rijks Ethnographisch Museum en in 1977 aan Indonesië werd overgedragen. Zie: Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden*, 32 (noot a), 180-184; Brandes e.a., *Beschrijving van Tjandi Singasari*, 56-58; Wereldmuseum Leiden (NL-LdnRMV), Seriedossier RV-1403, 'Proces-Verbaal van Voorwerpen enz. overgenomen uit het Rijks Museum van Oudheden te Leiden', 28-07-1904; Proces-verbaal van overdracht Prajnaparamita-beeld, 29-12-1977.

ontbreekt echter bij het beeld van Brahma. Reuvens wist in 1826 enkel te melden dat het beeld volgens Reinwardt van Malang afkomstig was.³⁰ Al met al lijkt het aannemelijker dat Reinwardt het beeld op het tempelcomplex aantrof en op dat moment of kort na zijn bezoek besloot om het naar Batavia te laten overbrengen.

Toen Reinwardt in juni 1822 op het schip *Elizabeth* aan zijn terugreis naar Nederland begon, maakte het beeld van Brahma deel uit van de verzamelde objecten die bij vertrek in Batavia aan boord waren.³¹ Na een tussenstop in Engeland kwam Reinwardt eind oktober aan bij Texel.³² In maart 1823 schaarde de minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën zich vervolgens achter een voorstel van Reinwardt om het beeld van Brahma in de collectie van het archeologisch kabinet van de Leidse universiteit (de voorloper van respectievelijk het Museum van Oudheden, later het Rijksmuseum van Oudheden) op te nemen, samen met diverse andere beelden die van Java afkomstig waren.³³ In 1904 verhuisde de collectie Hindoe-Boeddhistische beelden van het Rijksmuseum van Oudheden naar het Rijks Ethnographisch Museum, de toenmalige benaming van Wereldmuseum Leiden. Het beeld van Brahma kreeg daarbij objectnummer 1403-1582 toegekend.³⁴

---

³⁰ Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden*, 31.

³¹ KB, Delpher, *Bataviasche Courant*, 22-06-1822, blz. 1-2, rubriek 'Zee-tijdingen', <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011070604:mpeg21:p002>, geraadpleegd 20-02-2024; NL-LdnRMV, archieftoegang A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, 1822-1823, 'Javaansche beelden'.

³² KB, Delpher, *Leeuwarder Courant*, 15-10-1822, blz. 1, rubriek 'Nederlanden', <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010580947:mpeg21:p001>, geraadpleegd 20-02-2024; *Opregte Haarlemsche Courant*, 05-11-1822, blz. 2, rubriek 'Nederlanden', <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010517246:mpeg21:p002>, geraadpleegd 20-02-2024.

³³ NL-HaNA, archieftoegang 2.04.01, inv.nr. 4149, Besluit minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 13-03-1823, nr. 439, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.04.01/invnr/4149/file/NL-HaNA_2.04.01_4149_0501, geraadpleegd 20-02-2024; NL-LdnRMV, A03, inv.nr. 18, Inventaris van het Rijksmuseum van Oudheden, 1822-1823, 'Javaansche beelden'.

³⁴ NL-LdnRMV, Seriedossier RV-1403, 'Proces-Verbaal van Voorwerpen enz. overgenomen uit het Rijks Museum van Oudheden te Leiden', 28-07-1904; Ger D. van Wengen, 'Indonesian collections in the National Museum of Ethnology in Leiden' in Reimar Schefold & Han F. Vermeulen, *Treasure hunting? Collectors and collections of Indonesian artefacts* (Leiden 2002) 81-108, aldaar 87.